

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ В СЕЛІ СМЯЧ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ЗНАХІДКАМИ З КОЛЕКЦІЇ ЩОРСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Чернігівське Подесення було складовою частиною ядра Давньоруської держави з часу її виникнення і завжди мало високу щільність заселення. Лише у низов'ях межиріччя Десни і Дніпра станом на 1985 р. виявлено 26 городищ, 155 селищ та 78 могильників IX–XIII ст. [14, 101]. На багатьох з них проводили стаціонарні розкопки, результати яких опубліковані у монографічному дослідженні [12] та розділах колективної монографії [4, 34–69; 13, 69–98]. На Чернігівському Задесенні (Чернігівський і Куликівський р-ни) Ю. Ситий виявив 2 городища з посадами, 59 селищ і курганний могильник [9, 91]. Розвідки у низов'ях і середній течії правобережного Поснов'я А. Пильника виявили 21 поселення і 3 могильника давньоруського часу [6, 31]. Загалом у Поснов'ї картографовано 68 пам'яток [6, 34–35].

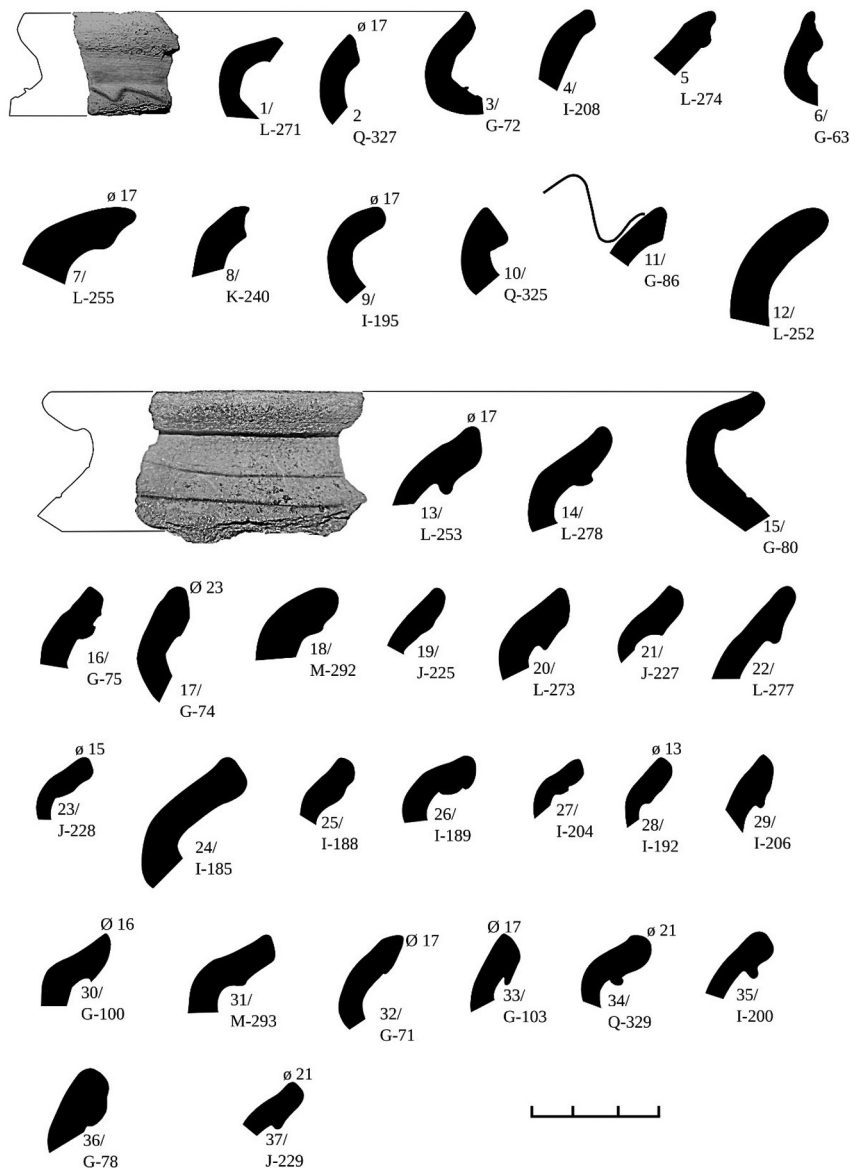


Рис. 1. Кераміка X–XI ст. (№ 1, 5, 7, 12, 13, 14, 20, 22 – вул. Лугова, 8–18; № 2, 10, 34 – вул. Лугова, 47; № 4, 9, 25–29, 35 – вул. Зудлова, 1; № 3, 6, 11, 15–17, 30, 32, 33, 36 – пров. Луговий, 2; № 8 – пров. Луговий, 4; № 18, 31 – пров. Решетників, 1, 3; № 19, 23, 37 – вул. Сульдїна, 3)

Незважаючи на таку щільність дослідження території, давньоруське поселення у сучасному с. Смяч досі не привертало уваги археологів. Ймовірно, тому, що воно повністю знаходиться у межах села, це утруднює його дослідження. Проте колекція археологічних матеріалів з с. Смяч у фондах Щорського історичного музею дає змогу скласти загальне уявлення про хронологічні межі його існування та планувальну структуру поселення.

Більшість знахідок становить кераміка – наймасовіший матеріал, відносно добре датований за морфологічними ознаками вінець. Саме керамічні вироби уможливають датування музейної колекції. За основу взяті роботи М. Кучери [2, 446–455] та П. Толочка [11, 284–301].

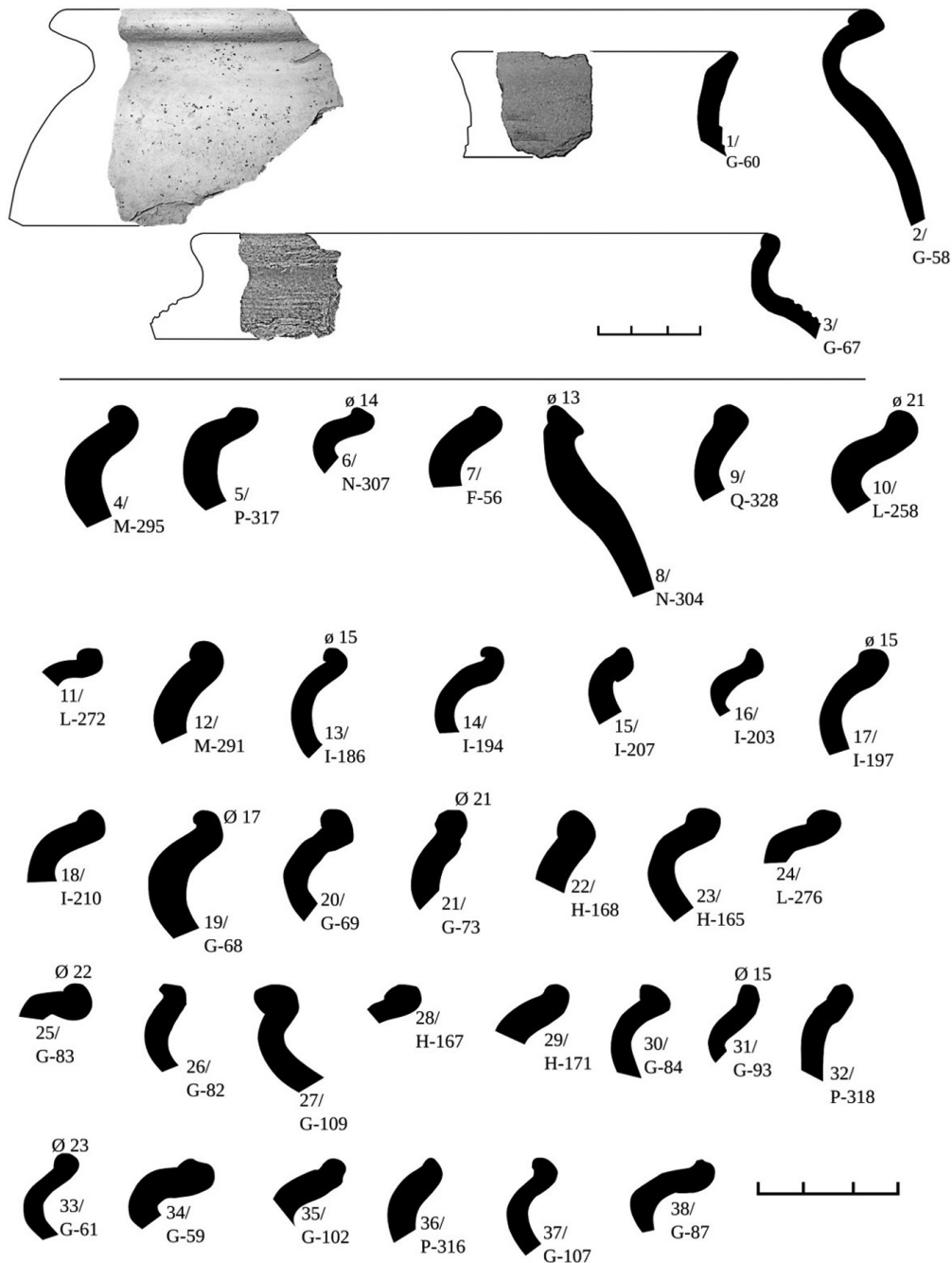


Рис. 2. Кераміка XII – п. п. XIII ст. (№ 1–3, 19–21, 25–27, 30, 31, 33–35, 37, 38 – пров. Луговий, 2; № 4, 12 – пров. Решетників, 1, 3; № 5, 32, 36 – вул. Братів Талашів, 1; № 6, 8 – вул. Братів Талашів, 10; № 56 – вул. Зудлова, 95; № 9 – вул. Лугова, 47, № 10, 11, 24 – вул. Лугова, 8–18; № 13–18 – вул. Сульдїна, 1; № 22, 23, 28, 29 – вул. Сульдїна, 9, 11

Найбільш ранні керамічні знахідки X ст. (Рис. 1-1-1-12) походять з присадибних ділянок по вул. Сульдіна, 1, 3, пров. Лугового, 2, 4, вул. Лугової, 8–18, 47, позначені на рис. 3 номерами 2–7 (на рис. 1 та 2 у знаменнику вказано шифр од. зб. колекції). Вінця навкіс зрізані, інколи на зовнішній стороні утворюють слабо виражений манжет; іноді край вінця заокруглений, що відповідає I-му типу за М. Кучерою [2, 448] та П. Толочком [11, 298]. Територія скупчення означеного керамічного матеріалу – уступ заввишки до 4 м, завширшки бл. 150 м з похилими схилами, що виступає в правобережну заплаву р. Смяч на 140 м, розташований у гирлі р. Прудець, обмежений з півночі і сходу заплавами річок Прудець і Смяч. Також кераміка X ст. зустрічається на південь від нього вздовж вул. Лугової, частково переходячи на захід через вулицю, вздовж першої надзаплавної тераси р. Смяч на садибах № 8-18, 47 вул. Лугової (ділянки 7, 6 на рис. 3).

Поселення має ознаки прирічного, розташованого у гирлі ручаю, що впадає у річку (типи I та IV за О. Шекуном та О. Веремейчик [14, 103]). Територія поселення становить не менше 5 га і є однією з найпоширеніших за площею [14, 105].



Рис. 3. Схема поселення та розташування ділянок збору підйомного матеріалу.

Керамічні знахідки XI ст. (Рис. 1, 13–1–37), трапляються на тій же території, що й матеріали X ст. Крім того, вони виявлені на високому, вузькому мисоподібному виступі вздовж пров. Решетників, що виступає на схід у заплаву р. Смяч на 160 м (на рис. 3 – № 8). Завширшки він становить від 50 м у східній частині до 80 м у західній. Східний край мису, заввишки до 10 м над заплавою р. Смяч, завершується стрімким урвищем, що веде на берег річки. Ця ділянка примикає з півдня до сектора розповсюдження кераміки X ст. У західній частині цього мису візуально простежується ледь помітна западина, що, можливо, є залишком давнього рову. Отже, в XI ст. площа поселення збільшується майже на 1 га. Наявність означеної западини разом з мисом (вузький виступ з доволі стрімкими схилами) дає підстави припустити існування укріпленого городища, проте підтвердити це зможуть лише археологічні дослідження.

Вінця XI ст. мають добре виражений манжет ззовні, часто сильно профільований. Вони мають аналогії серед матеріалів Південної Русі XI ст. [2, 449; 11, 298]. Ґрунт на території поселення X–XI ст. це – чорний та темно-сірий гумусований супісок; лише на захід від вул. Лугової трапляється темно-коричневий гумусований супісок.

Керамічні матеріали XII – першої половини XIII ст. (рис. 2) займають більшу територію порівняно з площею поселення X–XI ст. Край вінця загорнутий всередину і у більшості випадків заокруглений у вигляді валика [2, 449; 11, 298]. Знахідки походять як з території, заселеної у попередні часи, так і виявлені на захід та південний захід від неї, де кераміка X–XI ст. не зустрічалася. Зокрема, кераміка XII – першої половини XIII ст. поширюється на садиби № 9 та 11 вул. Сульдїна, садиби № 1 та 10 по вул. Братів Талашів та садибу № 95 вул. Зудлова (на рис. 3 – № 1, 10, 9, 11). Якщо ділянка на вул. Сульдїна, 9, 11 безпосередньо прилягає до поселення, збільшуючи її площу на захід, то матеріали з садиб на вул. Братів Талашів, 10 та 1 і Зудлова, 95 становлять відокремлені від поселення комплекси. Ці ділянки розташовані на незначних підвищеннях другої тераси і характеризуються наявністю темно-сірого гумусованого супіску. Те, що археологічні матеріали розташовані окремими плямами, що відрізняються складом ґрунту, є свідченням існування у давньоруський час садибної забудови.

Західна межа поселення, ймовірно, проходила вздовж сучасної вул. Братів Талашів, що зумовлювали природні чинники: на захід від вулиці зафіксовані кілька заболочених заглиблень, відомих серед місцевого населення під назвою «Топило». Загальна площа поселення на початок XIII ст. сягала 8 га.

Варто зазначити, що місцева традиція фіксує за 0,6 км західніше від давньоруського поселення урочище «Курганя». Воно знаходиться за сільською школою на розі вул. Молодіжна та Шкільна на захід та південь від них відповідно, хоч зовнішні ознаки могильника не помітні. До цього урочища примикає старе сільське кладовище, розташоване на розі вул. Братів Кутиків та Щорса і зазначене на картографічних джерелах з середини XIX ст.

В цілому, виявлені матеріали, ймовірно, не повністю охоплюють територію давньоруського поселення і не дають уявлення про його стратиграфію. Проте їхні прив'язки до конкретних присадибних ділянок разом з хронологічною атрибуцією кераміки дають змогу зробити попередні висновки про час виникнення поселення, динаміку його розвитку та планувальну структуру.

Досліджуване давньоруське поселення займало вигідну стратегічну місцевість: на правобережжі р. Смяч за 0,5 км від місця її впадіння в р. Снов. Це давало можливість контролювати водні торгові шляхи на вказаних річках, що дає підстави розглянути статус і функції поселення. О. Макушніков, досліджуючи рубежі Гомельської волості у XII–XIV ст., звернув увагу на поширення топонімів з коренем *стовп-*, що майже збігаються з межами, зазначеними у письмових джерелах XVI ст., які можуть бути застосовані і для реконструкції кордонів більш ранніх часів [3, 54]. Для встановлення Смоленсько-Чернігівського порубіжжя XII ст. А. Метельський також використовував поширення топонімів з коренем *стовп-* [5, 143ff.]. На можливість використання джерел першої половини XVII ст. для визначення кордонів земель м. Чернігова вказував і Ю. Ситий [9, 94]. У 10 км на північний захід від с. Смяч на підвищеному правому березі р. Смяч існує урочище *Стовпники*. До того ж, перша писемна згадка села як *Смаческь* у Реєстрі границь Чернігівських датована кінцем 1520-х рр. [8, 210]. Отже, можна припусти-

ти, що давньоруське поселення мало прикордонний характер і могло виконувати сторожові функції.

Наявність у межах давньоруського поселення матеріалів другої половини XIII–XVI ст. [1, 129–132], свідчить про те, що населений пункт не припинив свого існування в середині XIII ст. Перша зафіксована форма його назви, оформлена одним з найхарактерніших для Русі формантів *-vskъ* [7, 85], належить до основного словотвірного типу ойконімів від назви річки, продуктивного і найчастотнішого вже у IX–XI ст. [7, 86], і безпосередньо примикає до території найбільшого поширення таких ойконімів [10, 20].

Незважаючи на те, що розглянуті археологічні знахідки є лише підйомним матеріалом, вони дають уявлення про час виникнення поселення та розвиток його території у X – першій половині XIII ст., підтверджують наявність садибної забудови. Аналіз даних топоніміки та пізньосередньовічних джерел за наведеними вище аналогіями з інших територій та географічне розташування пам'ятки дають змогу припустити її порубіжний характер і прикордонні сторожові функції на межі з Гомійською волостю. Водночас виникає низка питань щодо наявності укріплень давньоруського часу та розташування давнього некрополя, відповіді на які може дати тільки проведення в майбутньому стаціонарних археологічних досліджень.

Джерела та література

1. Дудко О. Матеріали II-ї половини XIII–XVI ст. з села Смяч (з колекції Щорського історичного музею Чернігівської області) // **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні** : Зб. наук. ст. Вип. 23. Київ, 2014.
2. Кучера М. Керамика // **Археология Украинской ССР**. Т. 3. Киев, 1986.
3. Макушнікаў А. Рубяжы Гомійскай воласці ў XII–XIV ст. (спроба рэканструкцыі) // **Гістарычна-археалагічны зборнік. Памяці Міхася Ткачова**: Ч. 2. Мінск, 1993.
4. Моця О., Орлов Р., Коваленко В. та ін. Поселення X–XIII ст. біля с. Автуниці // **Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)**. Київ, 1997.
5. Мяцельскі А. Смаленска-чарнігаўскае памежжа XII стагоддзя ў міжрэччы Дзясны і Дняпра // **Гістарычна-археалагічны зборнік: Сярэднявечча**. № 4. Мінск, 1994.
6. Пильник А. Правобережне Поснов'я в X–XIII ст. // **Минуле Сосниці та її околиць**. Чернігів, 1990.
7. Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // **Восточнославянская ономастика**. Москва, 1972.
8. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998.
9. Ситий Ю. Поселення X–XIV ст. Північно-західної частини Чернігівського Задесення // **Старожитності Південної Русі: Мат-ли III історико-культурного семінару «Чернігів і його округа в X–XIII ст.** Чернігів, 1993.
10. Сядоў В. Старажытнаруская тапанімія на беларускай тэрыторыі // **Пытанні беларускай тапанімікі: Матэрыялы Першай беларускай тапанімічнай канферэнцыі (1–3 снежня 1967 г.)**. Мінск, 1970.
11. Толочко П. Гончарное дело // **Новое в археологии Киева**. Киев, 1981.
12. Шекун О., Веремейчик О. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів, 1999.
13. Шекун О., Веремейчик О. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус // **Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)**. Київ, 1997.
14. Шекун А., Веремейчик Е. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // **Чернигов и его округа в IX–XIII вв.** Киев, 1988.